

I) Aurelius Augustinus

1) Introductie

“Groot bent u, Heer, u komt alle lof toe! Groot is uw kracht, uw inzicht is niet te meten. Nu wil een mens u prijzen, een deeltje van uw schepping, ja, een mens die zijn sterfelijkheid met zich mee draagt, het bewijs van zijn zonde, het bewijs dat u zich tegen de hoogmoedigen keert. Toch wil hij u prijzen, deze mens, dit deeltje van uw schepping en u zet hem aan daar vreugde in te vinden. Want zo hebt u ons geschapen, gericht op u, en ons hart kent geen rust tot het rust in u.”

Laat mij weten en begrijpen, Heer, wat eerder is, u invoeren of u prijzen, en of u kennen voorafgaat aan u invoeren. Maar u invoeren, zonder u te kennen, dat kan toch niet? [...] Of moeten wij u juist invoeren om u te kennen? Maar hoe iemand invoeren, als men niet in hem gelooft? [...] (Augustinus, Confessiones I, 1)

Dit citaat uit het begin van de “Confessiones” schetst reeds in enkele zinnen de inhoud en de sfeer van de grote Godzoeker, filosoof, theoloog, bisschop en zielzorger Aurelius Augustinus. Zijn leven en werk – op een hoogtepunt ervan rond het jaar 407 in zijn ‘Confessiones’ als een autobiografie aan zijn tijdgenoten en alle komende generaties nagelaten – heeft een ongekend vergaande invloed uitgeoefend, niet alleen op de Middeleeuwen, maar ook op theologische visies en vanzelfsprekende denkwijzen tot in onze tijd. Tot op heden is hij één van de meest geciteerde auteurs uit de geschiedenis van de mensheid. Zijn leven, denken en werken is ons beter bekend dan van menig ander persoon die pas enkele tientallen jaren geleden is gestorven. De omvang van zijn bewaard gebleven schriftelijk oeuvre bevat 113 soms zeer lijvige werken, met daarnaast maar liefst 218 brieven en 500 preken.

Enkele kerngegevens uit zijn biografie:

- 354 n. Chr. geboren te Thagaste (Noord-Afrika; Algerije) uit een christelijke moeder (Monica) en een heidense vader;
- 370: begin van de studie retorica in Karthago;
- 373-382: lid van de gemeenschap van de Manicheëen;
- 375-383: retorica-leraar in achtereenvolgens Thagaste, Karthago en Rome;
- 384: Augustinus wordt ‘magister rhetoricae’ in Milaan; ontmoeting met bisschop Ambrosius;
- 386: in de zomer: lectuur van de ‘Platonicorum libri’ en bekering;
- 386/387: verblijf in Cassiacum (leefgemeenschap met moeder, zoon, en enkele vrienden);
- 387: terugkeer naar Milaan en doopsel door Ambrosius; herfst: in Ostia sterft moeder Monica;
- 388: terugkeer naar Afrika: eerst Karthago, dan Thagaste;
- 391: priesterwijding; Augustinus leidt een teruggetrokken leven in een kloostergemeenschap;
- 395: bisschopswijding: bisschop van de havenstad Hippo Regius (vandaag: Annaba);
- vanaf 397: literaire en kerkpolitieke uiteenzetting met de ‘Donatisten’;

- 397- 427: uitgebreide literaire werkzaamheden over talloze filosofische en theologische onderwerpen, o.a. genadeleer en erfzondenleer, *'Ennarationes in Psalmos, Confessiones, De Trinitate'*;
- 410: verovering van Rome door Alarik; vluchtelingenstroom naar Afrika;
- sinds 411: pelagiaanse strijd om genade, vrije wil, erfzonde en kinderdoopsel;
- 413-427: ontstaan van 'De civitate Dei';
- 428: 28 augustus: Augustinus sterft tijdens de belegering van Hippo door de Vandalen; zijn graf bevindt zich in Pavia (San Pietro in Ciel d'Oro).

Dé bemiddelaar bij uitstrek van het filosofisch-theologisch denken vanuit de Oudheid naar de Middeleeuwen is **Aurelius Augustinus (354 – 430 n. Chr.)**. De grootste kerkvader van het Westen heeft in zijn leven en werken de intentie om de christelijke openbaring als de **'ware filosofie'** te laten zien. Uiteraard heeft hij vele teksten nagelaten – vooral preken – die geen uitdrukkelijk filosofisch argumentatieve vorm hebben, maar hij gebruikt veelal de denkpatronen van de antieke filosofie met hun thema's, leerstellingen en methoden om ook specifiek christelijke aandachtspunten en leerstellingen te behandelen.¹ Augustinus staat verre van de gedachte dat een openbaringsgeloof enkel en alleen door autoriteit en het zich beroepen op een 'hogere waarheid' gelegitimeerd kan worden. Zijn theoretische instelling komt veeleer tot uitdrukking in het dictum: wanneer Plato nog zou leven, zou hij rationeel gezien het christendom gelijk moeten geven.² – **Zodoende beschouwt de bisschop van Hippo het christendom als een rationele vervulling en niet als een irrationele overheersing van de heidense filosofie van de oudheid.** Uiteraard leidt deze bewijsvoering dan wel tot modificaties en innovaties ten opzichte van het vóór-christelijke denken. De traditionele denkmotieven op het terrein van de ethica, de kenleer, de vrijheid van de wil of de inrichting van een zo goed mogelijke maatschappij worden met christelijk gedachtengoed aangevuld, gecorrigeerd of in volledig nieuwe banen geleid. Mede door deze denkinspanningen wordt Augustinus niet alleen als een plaatselijke herder een pontifex van de katholieke Kerk, maar ook een bruggenbouwer tussen filosofische tradities, theologische vernieuwingen en pastorale uitdagingen. Aan de hand van enkele thema's die van bijzondere invloed op de Middeleeuwen zijn geweest, zal hier Augustinus' intellectuele doordringingskracht worden gekenschetst.

2) Augustinus' teleologische ethiek

Het uitgangspunt voor Augustinus' ethiek ligt in de observatie dat de mens van zich uit en in zichzelf een streefvermogen ontdekt dat gericht is op het bereiken van het geluk. Zo constateert hij bij voorbeeld dat er voor het filosoferen geen andere beweegredenen is dan het streven naar geluk.³ Daarmee duidt hij niet aan dat alle

¹ Vgl. voor zijn visie op de voordelen van het Neoplatonisme en haar tekortkomingen: Augustinus, *Confessiones* VII (zie bijlage).

² Vgl. Augustinus, *De vera religione*, 3, 3v.

³ "Nulla est homini causa philosophandi nisi ut beatus sit." – *De civitate Dei*, XIX, 1.

filosofie op het geluk gericht is, maar veelmeer dat er in de mens een streeftendens aanwezig is, die pas in het bereiken van het geluk tot rust zal komen. Deze bewering fundeert een eigen type van ethiek, die met het begrip **teleologische** (vgl. 'Gr.: 'telos' – 'doel') **ethiek** wordt omschreven. Dit ethisch concept gaat ervan uit dat in de mens een **natuurlijke en rationele streeftendens** aanwezig is die op objectief aan te geven waarden gericht is. Uiteindelijk zal dit streven zelfs op het ene en hoogste goed gericht zijn, dat traditioneel als 'geluk' wordt aangeduid. Maar onder geluk begrijpt Augustinus geen verheven gemoedsstemming of kortstondige euforische emoties – zoals in moderne concepten veelal voorgestaan wordt – maar duurzame toestand van vervulling en vervolmaking, waarin alle relevante wensen, neigingen en verlangens gerealiseerd zijn. Dat dit pas 'in patria', dus christelijk gesproken, in het 'hemels vaderland' zijn voltooiing vindt, is in een gelovig perspectief nog maar een korte stap (vgl. **tekst: Augustinus, Confessiones I, 1**)

Kenmerkend voor dit concept van een **teleologische ethiek** zijn twee punten:

- Ten eerste is in het menselijk handelen - **descriptief** – een logica van een streefvermogen te constateren, een natuurlijke tendens die op een bepaald doel gericht is.
 - Ten tweede wordt ook – **normatief** – het begrip van het 'juiste handelen' door deze streeftendens bepaald: juist en goed handelt, wie de in hem zelf aangelegde tendens bewust en rationeel verwezenlijkt en dus het streefvermogen naar het uiteindelijke hoogste doel opvolgt.
- Het menselijke streven naar geluk **is** (descriptief) een rationele tendens die bovendien rationeel uitgevoerd **moet worden** (normatief).

Het geluk nu wil worden nagestreefd en ook worden bereikt. Want pas in het geluk komt al het handelen en verlangen tot vervulling. Maar niet elk verlangen maakt een mens daadwerkelijk gelukkig. Daarom is de filosofie van belang die een kritisch onderscheid weet te maken tussen goederen die wél en goederen die niet tot het geluk leiden. Welke goederen zijn relevant en zelfs constitutief voor het geluk? Voor Augustinus gelden uiteindelijk **vijf criteria** waaraan goederen moeten voldoen om tot het echte geluk te leiden:

- continuïteit (> eeuwigheid)
- toegankelijkheid
- niet te overtreffen
- volheid
- onveranderlijkheid

Het is duidelijk dat het goede dat aan al deze criteria volledig voldoet enkel en alleen God is. Want alle andere goederen en waarden kunnen maar gedeeltelijk aan deze eisen voldoen. God is het '**summum bonum**', zoals Augustinus vaker beklemtoond⁴, en alle schepselen dragen in zich zelf een tendens om tot dit hoogste goed, van waar zij zijn uitgegaan, terug te keren. Hier maakt Augustinus gebruik van het **neoplatoonse 'exitus-reditus'-model**, waarin de voorstelling leeft dat de hele kosmos uit een eerste hoogste principe voortkomt, maar tegelijkertijd door deze

⁴ Vgl. De trinitate, VIII, 3, 4-5; De civitate Dei, XIX, 11-14.

uitgang ('exitus'; bij Plotinus nog meer een 'uitvloeiën': emanatie) aan zijnsvolheid gaat inboeten. Dit verlies wordt pas hersteld door de terugkeer ('reditus') van alle geschapen dingen tot hun eerste oorsprong.

Binnen deze circulaire beweging van het menselijke streefvermogen introduceert de bisschop van Hippo dan ook een van zijn centrale ethische onderscheidingen: de **'uti-frui'- distinctie'**. Enkel God zelf zou het voorwerp van het 'frui' ('genieten') mogen zijn, terwijl alle andere dingen in blikrichting op God 'gebruikt' ('uti') zouden moeten worden. "Genieten" - zo de kerkvader - betekent "een ding omwille van zichzelf met instemming aanhangen."⁵ Het hoogste streefdoel is enkel en alleen God; alleen Hij vervult de condities die ons door het streefvermogen worden aangereikt. Alle andere dingen en goederen die ofwel omwille van andere doeleinden ofwel omwille van zichzelf worden nagestreefd, bij voorbeeld geld, macht, succes, aanzien, welbevinden of liefde, hebben een secundaire plaats in de hiërarchie van de streefdoelen. De waarde van deze secundaire streefdoelen wordt gemeten aan de mate in hoeverre en in welke omvang zij tot het hoogste doel, God, leiden. Door een kritische toets blijkt dat sommige goederen onnuttig of schadelijk zijn, andere daarentegen nuttig of behulpzaam.

Het streven van de mens naar geluk kan volgens Augustinus niet ontkend worden. Zelfs die mensen die alleen rijkdom of eer najagen, willen uiteindelijk door die goederen gelukkig zijn. Het geluk is zozeer met het menselijke streven verbonden dat het zoeken en verlangen ernaar door niemand kan worden ontkend. Augustinus kenmerkt dus het geluk als het noodzakelijk laatste doel van elke individueel handelen.

Dit concept van Augustinus' ethiek zal grote invloed uitoefenen op latere schrijvers, filosofen en theologen. Ook de begrippen van 'streeftendens', 'middel', 'doel', 'goederen', 'waarde' en 'hiërarchie', die hij in dit model introduceert zijn van blijvende betekenis om het menselijk handelen in zijn structuur en moraliteit beter te begrijpen. De Middeleeuwse systematische denkers grijpen graag terug op deze inzichten en ze leven voort in filosofische concepten van de fenomenologie en de waardenfilosofie. Met dit instrument werken wij bewust of onbewust ook vandaag de dag veelal, bij voorbeeld wanneer wij door lichamelijke activiteiten onze gezondheid willen verbeteren. Die sportieve activiteiten kunnen echter door eerezucht of prestatiezucht zozeer worden geïntensiveerd dat wij daardoor niet onze gezondheid bevorderen maar eerder nog opofferen. Een partikulair doel wordt op deze manier boven een hogerstaand doel geplaatst. De waardenhiërarchie en de middel-doel relatie staan op het spel en moeten weer in een juiste orde worden teruggebracht.

Dit Augustijnse streefmodel is vooral dan overtuigend wanneer het de mogelijkheid biedt hogere waarden en goederen van mindere te onderscheiden. In de dagelijkse praktijk lukt het vrij goed om dit onderscheid te maken, ook al wordt het lang niet altijd toegepast zoals iedereen uit eigen aanvaring kan aanvullen, want de keuze voor het hogere doel betekent niet zelden ook meer inspanning, meer inzet en meer offerbereidheid (vgl. bij voorbeeld: tijd nemen om te studeren en te slagen voor een examen als een hoger doel ten opzichte van urenlang 'computerspelletjes doen'; de keuze van een vaste relatie van vriendschap in tegenstelling tot het 'gebruiken' van

⁵ Vgl. De triniteit, X, 10, 13, en ibidem. 11, 17: "Frui est amare alicui rei propter seipsam."

mensen voor eigen plezier). Deze **finalisering** van de middelen gaat bij Augustinus echter niet zo ver dat ook de mensen enkel en alleen een doel zouden zijn op weg naar het hoogste goed, God. **Mensen** zijn weliswaar geen absolute doelen of uiteindelijke doelen, maar ze **mogen niet geïnstrumentaliseerd worden** om een absolute godsheerschappij op te richten, waar de enkeling dan niet meer telt. Juist de liefde tot God (als het hoogste gebod) geeft aan de liefde tot de mensen (het tweede deel van het hoogste gebod) de juiste plaats, namelijk om uiteindelijk gezamenlijk als een 'civitas Dei' het laatste doel te bereiken.